

PHILOLOGICAL SCIENCES

FORMATION OF PAIRED NOUNS IN MODERN KARAKALPAK LANGUAGE

Bekbergenov K.

Candidate of Philological Sciences, Senior researcher of Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch the of Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Uzbekistan, Nukus

ҲАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ЖУП АТЛЫҚЛАРДЫҢ ЖАСАЛЫҰЙ

Бекбергенов Қ.А.

Ўзбекистан Республикасы Илимлар Академиясы Қарақалпақстан бөлүмү, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим- изертлеу институтының үлкен илимий хызметкери, филология илимлериниң кандидаты. Ўзбекистан, Нөкис

DOI: [10.24412/3453-9875-2021-74-2-38-40](https://doi.org/10.24412/3453-9875-2021-74-2-38-40)

Abstract

Nouns in modern Karakalpak language are widely used as paired words and they express various meanings. Paired nouns have different structure. Their components are formed by various parts of speech and in different forms. In Karakalpak language paired nouns are formed by the following types: noun+noun, verb+verb, predicative+predicative, imitative words, words with no real meaning+ words with no real meaning

Аннотация

Ҳазирги қарақалпақ тилинде атлықлар жуп сөз түрінде кең қолланылады хэм олардың аңлататуғын мәнилери де хэр қыйлы. Жуп атлықлар қурамы хэм дүзилиси жағынан да хэр қыйлы. Олардың компонентлери хэр қыйлы сөз шақапларынан хэм хэр қыйлы формада жасалады. Қарақалпақ тилиндеги жуп атлықлар атлық +атлық, фейил + фейил, предикатив+предикатив, еликлеуиш+еликлеуиш, реал мәниге ийе емес сөз+реаль мәниге ийе емес сөз типлери аркалы жасалады.

Keywords: Karakalpak language, compound words, paired words, paired noun forming types, paired noun forming models.

Гилт сөзлер: Қарақалпақ тили, қоспа сөзлер, жуп сөзлер, жуп атлықлар, жуп атлық жасаушы типлер, жуп атлық жасаушы модельлер.

Ҳазирги қарақалпақ тилинде атлықлар жуп сөз түрінде кең қолланылады хэм олардың аңлататуғын мәнилери хэр қыйлы. Мәселен. а) тууысқанлық қатнастар: *ата-ана, аға-уни, тууысқан-тууған, кемпир-гарры, ата-баба*; б) тәбият кубылыслары: *жауын-шашын, күн-түн, жер-көк*; в) үй хожалығы буйымлары: *қазан-табақ, шайнек-кесе, көрпе-төсек, кийим-кеншек, азық-ауқат, кели-келсап, үй-жай, мал-мүлк* хэм т.б.; г) адамның мүшелери: *бас-аяқ, аяқ-қол, көз-қулақ, бет-ауыз, қулақ-мурын, мурт-сақал, жүрек-бауыр* хэм т.б.; д) хэр қыйлы абстракт атамалар: *арзыу-эрман, бақ-дәулет, бәле-мәтер, ес-ақыл, иззет-хүрмет, қайғы-хәсирет, мурат-мақсет, сый-хүрмет* хэм т.б.; е) үй хайуанлары: *ат-түйе, ешки-ылақ, қой-ешки, қой-қозы*; ж) хэр қыйлы егин хэм мийуелердин түрлери: *алма-анар, қауын-гарбыз, гешир-пияз, қауын-қәмек* хэм т.б.

Жуп атлықлардың мәнилик түрлери жүдә көп хэм семантикалық классификация менен олардың барлығын қамтыу қыйын.

Жуп атлықлар қурамы хэм дүзилиси жағынан да хэр қыйлы. Олардың компонентлери хэр қыйлы сөз шақапларынан хэм хэр қыйлы формада жасалады. Сонлықтан да жуп атлықлардың жасалыуы усылларын, түрлерин хэм олардың модельлерин анықлау үлкен әхмийетке ийе.

Ҳазирги қарақалпақ тилиндеги жуп атлықлардың жасалыуы бойынша төмендеги түрлери (типлери) ушырасады.

Атлық +атлық типі

Бул түрдин бирнеше модельлери ушырасады:

а) Тийкар атлық+тийкар атлық: *той-тамаша, тәлим-тәрбия, сана-сезим, от-шөп, обал-сауап, той-мереке, қурал-жарақ, қарым-қатнас, күш-көлик, дуз-несип, ас-суу, бәле-қада* хэм т.б. Бундай атлықлар, жай сөзлер сыяқлы, сөз өзгертиуши аффикслерди қабыллап та, оларсыз да қолланыла береді. Мысаллар: *Шайнек-кеселер* жыйыла баслады (Ө.Хожаниязов). Мен саған *костюм-шалбар* әкелдим (Т.Халмуратов). *Ҳаял-қызлар* уялғанынан терис бурылды (Ө.Хожаниязов). Азынаулақ *гешир-пияз* еккен едим (Т.Халмуратов). Мен сениң усы уақытқа шекем *сақал-мурт* қоймағаныңнан қорқып едим (Ө.Хожаниязов). Өзине тәбия *қатар-қурбылары* менен келди (Т.Қайыпбергенев). *Ел-халық* та тап усы тақылетте *хәсирет-зар* жүгин тарта алмай, ыңырсып зарлап тур еди (К.Султанов). *Кемпир-гаррылар* менен Жылгелди муртлашқа усаған егеде адамлар сыпада отыр (Ө.Хожаниязов). *Қыз-жигитти* абыройлы етер сөз билен (А.Муўсаев). *Жер-көктиң* бәри думан (Ө.Хожаниязов).

Жуп атлықтың бир компоненти реал мәниге ийе емес сөз болып, ол мәнилик компоненттиң мәнисин толықтырып, күшейтип, улыўмаластырып

көрсетеди. Мысаллар: Атыз басларының *шет-шебирлерин шөп-шарлардан* тазалағыныңыз дым жақсы (Ө.Хожаниязов). Мени көрип *жигит-желеңдери, қыз-келишектери* көп-көп нәрселер жөнінде сорады (Т.Қайыпберенов). Бул модельдеги жуп атлықтардың компонентлери түбир, суффикслер арқалы жасалған дөрөнди сөзлер хәм қоспа сөзлерден де бола береді.

б) тартымның III бетіндегі атлық+тартымның III бетіндегі атлық: *аты-жөни, аўзы-басы басы-қасы, бети-аўызы, еси-дәрти, қысы-жазы, ойы-қыры, оңы-түси, ўақты-сәти, ҳаслы-зады*. Мысалы: Жумаш жасаўыл далаға шығып, *үсти-басы* қар-қар болып қайтып келди (С.Арысланов). Суўық шамал пәтли, *бети-аўызыңды, қулақ-мурныңды* от шалып кеткендей ашытып баратыр (А.Әлиев). Төрөбайдың сарайының *иши-сырты* толған халық (С.Арысланов).

Бул компонентлер тек усы тартымланған формасында жуп атлық бола алады.

в) -лы аффиксли атлық + лы аффиксли атлық модели: *ағали-инили, аталы-балалы, әкели-балалы, ерли-зайыплы, дайылы-жийенли*.

г) бирлик сандағы атлық + көплик сандағы атлық. Бул модель, Ф.А.Ганиевтиң көрсеткеніндей, тек араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде ушырасады.[1,38]: *пақыр-пухара, ҳал-аўхал*. Булардың биринши компоненти – бирлик сандағы атлық, екиншиси – көплик сандағы атлық. Олар жуп сөз болып тек түркий тиллерінде қәлиплекен. Мысалы: Хәмме: Аман келдің бе? - деп *ҳал-аўхал* сорасып атыр (А.Әлиев). Хәзирги қарақалпақ тилинде бундай жуп атлықлар аз.

Ф.А.Ганиев араб тилинен өзлесип, хәзирги татар тилинде жуп атлық сыпатында қолланылатуғын биринши компоненти мужской родтағы (ер адамды билдиретуғын), ал екиншиси женский родтағы (ҳаял-қызларды билдиретуғын) сөзлерди де (мәғәлим-мәғәллима, ятим-ятимә) жуп атлықлардың бир модели сыпатында қараған [1, б. 38]. Буған уқсас жуп атлық қарақалпақ тилинде де жүдә сийрек ушырасады: *қуда-қудағай, ерли-зайыплы*. Бирақ қарақалпақ тилинде, басқа түркий тиллериндеги сыяқлы, род категориясы жоқ, атлықларда родлық көрсеткишлер де болмайды. Сонлықтан да жуп атлықтың бундай модели қарақалпақ тилинде жоқ.

Фейил + фейил типі

а) Атаўыш фейил+атаўыш фейил модели.

Бул модельде атаўыш фейилдің –ыс/-ис/-с формасы жуп атлық болып өнимлирек қолланылады: *алыс-берис, барыс-келис, жүрис-турыс, талас-тартыс, урыс-кейис* хәм т.б. Мысаллар: Хеш кимлерге жоқдур *алыс-бериси* (А.Муўсаев). *Жүрис-турысын* көрсен, аяп кетесен (Г.Изимбетов). Буған кемпир менен келини арасындағы тез-тез болып туратуғын *айтыс-тартыс* та қосылды (А.Әлиев).

Атаўыш фейилдің –ыў/-иў/-ў формасы жуп атлық болып та, жуп фейил болып та келе беріўи мүмкин. Ондай жуп сөздің еки компонентинде де атаўыш фейил өз формасында қолланылып, предметли мәни аңлатып келсе, ол жуп атлық

болады: *жазыў-сызыў, ишиў-жеў, қоллаў-қуўатлаў, исиў-кебиў, минеў-сынаў, урыў-соғыў, төгиў-иашыў*. Мысалы: Әсен дилмаш араб тилин хәм *жазыў-сызыўларын* жақсы меңгерип алған екен (А.Әлиев).

б) -ған/-ген, -қан/-кен формалы келбетлик фейил + ған/-ген, -қан/-кен формалы келбетлик фейил. Бул модель қарақалпақ тилинде бирқанша өнимли қолланылады, себеби жуп атлықтың компоненти болып келген келбетлик фейиллер субстантивлик сыпатқа ийе болады: *өткен-кеткен, көрген-билген, жыйған-терген, туўған-туўысқан*. Мысалы: Мине, Полат, мениң бир күнде *көрген-билгеним* (Т.Халмуратов).

А.Нажимов бундай жуп сөзлердің улыўма мәнисин есапқа алмай, оларды жуп фейиллерге киргизген [2, б. 55].

в) буйрық мейил формасы+буйрық мейил формасы.

Бул типтеги жуп атлықлар хәзирги қарақалпақ тилинде жүдә аз санда ушырасады: *кел-кет*.

Мысалы: *Кел-кети*, дәстүри де өзбеклерден өзгеше (К.Султанов).

Предикатив+предикатив типі

«Бар», «жоқ» сөзлери, басқа тиллердеги сыяқлы қарақалпақ тилинде де айырықша сөз шақабы сыпатында кейинги ўақытта ажыратылды. [3,407-410] Бул сөзлер де хәзирги қарақалпақ тилинде III бетте тартымланып келип жуп атлық жасайды.: *бары-жоғын* билдирмеді.

Еликлеўиш+еликлеўиш типі

Бул типке қарақалпақ тилиндеги *шыж-пыж* сөзи киреди: Мың сиз-бизден, бир *шыж-пыж* артық.

Реаль мәниге ийе емес сөз+реаль мәниге ийе емес сөз типі.

Реаль мәниге ийе емес еки сөз гейде жупласып жуп атлық жасайды: *дуў-сый, шара-пара, пат-сат* хәм т.б. Мысалы: *Пат-сатымызды* артып хәммеиз арбаға миндик (Ш.Сейтов). Мениң *қасты-гәрезим* ағам туўралы арза етип ақсақалға барыў (Т.Қайыпберенов).

Сен буйырсаң бас саламан,

Дуў-сыйына қарамайман (И.Юсупов).

Хәзирги қарақалпақ тилинде жуп атлықларды анықлаўда гейпара надурис пикирлер де ушырасады. Мәселен, «Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлигинде» (Нөкис, 1990) *күш-көлик* (149), *мәкке-жүўери* (196), *сай-сүйек* (251) сөзлери жуп атлық сыпатында дефис пенен жазылған. Ал, ҳақыйқатында, олар жуп сөз емес, себеби көрсетилген сөзлер арасындағы байланыс дизбекли емес, ал бағыныңқы байланыс. Олар атрибутивлик байланыста дизбеклесип бириншиси екиншисин анықлап тур, сонлықтан да олар сөз дизбегі ямаса сөз дизбегинен жасалған қоспа сөз деп қаралыўы керек.

Сондай-ақ *бета-нур* (46), *гамма-нур* (63) усаған сөзлер де рус тилиндеги үлгиси бойынша дефис пенен жазылған. Рус тилинде олар *бета-лучи, гамма-лучи* түринде қолланылады, қарақалпақ тилинде бундай сөзлерди аўдарғанда олар арасында бағыныңқы (анықлаўышлық) байланыс пайда

болады: *бета нурлар*, *гамма нурлар*. Сонлықтан да олар сөз дизбеги сыпатында дефисиз бири биринен бөлек жазылады.

Бул сөзликте гейпара *көзқулақ* (144), *гамгүн* (74) усаған сөзлердің элементтери биригип жазылған. Ҳақыйқатында, олар дизбекли байланыстағы жуп атлықлар болып есапланады, сонлықтан да дефис арқалы жазылыуы тийис.

Жуп сөзлерди аныклауда олардың компоненттери арасындағы байланысқа айырықша итибар берилиуи керек: тек дизбекли байланыстағы сөзлер ғана жуп сөз компоненти болып, жуп сөз дүзе алады.

Жуп атлықларға сөз өзгертиуши аффикслер (көплик, тартым, сеплик, бетлик аффикслери) улыума болып, оның екінши компонентинен кейин жалғанады. Мысаллар: Артық хәммелерден *ақыл-ойлары* (Күнхожа). *Қыз-келиншеклер* хайран болып қарасар (А.Муўсаев). *Дүнья-мүлкимиз* жараса, бәрин де беремиз (К.Султанов). *Ел-журтың* парахат саянда жатыр (А.Муўсаев). Сол сулыу қыздың *тау-тасты* гезип әкелген гүллери мениң ушын шыпалы дәри болды (Т.Халмуратов). Оның бундай қапалы *бет-ажарын* хеш қандай көргеним жоқ еди (Т.Халмуратов). Қәне, *қоян-қырғауылдың* көп жерине басла (Т.Қайыпбергенов).

Егер сөз өзгертиуши аффикслер жуп атлықтың компоненттериниң екеуине де теңдей жалғанса, компоненттер арасында байланыс хәлсиреп, олар биргелкили ағзаларға айналады, яғный жуп сөздің пүтинлиги бузылады. Сонлықтан да А.Хожиев бундай компоненттердиң арасына үтир ямаса ва (хәм) дәнекерин қойыуға болады деп дурыс көрсетеди. [4, б. 67-71].

Сөз жасаушы аффикслердиң жуп атлықларға жалғаныуында еки түрли жағдай бар: 1) Сөз жасаушы аффикслер компоненттерге олар еле жуп сөз болып қәлиплеспестен бурын жалғанған болып, олардың жупласыуы ушын хызмет етеди. Аффикслер хәр компонентте хәр қыйлы болыуы мүмкин: Өткен жылы *жыйын-теримди* өзиниз де көрдиниз ғой (Ө.Хожаниязов). Бирақ көпшилик жағдайда бундай сөз жасаушы аффикслер еки компонентте де биргелкили болып, жуп сөздің уйқасықлығын күшейтип келеди: *урис-кейис*, *тууысқан-тууған*, *өлим-житим*, *ерли-зайыплы* хәм т.б. 2) Егер сөз жасаушы аффикслер жуп атлыққа жалғанатуғын болса, онда олар тек екінши компонентке ғана жалғанады: Мен *пақыр-пуқарашылыққа* байланыслы айтып едим (Ө.Хожаниязов). Шуулап балалар қалды *ата-аналап* (Күнхожа). *Қой-қозыдай* шуулап, көзинде жасы (А.Муўсаев). Хийуадан *оқ-жарақлы* жигирма атлы келди (Т.Қайыпбергенов).

Солай етип, жуп атлықлар гәпте, дара атлықлар сыяқлы, қәлеген гәп ағзасының хызметин атқара алады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. М., 1982.
2. Нажимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлер. Нөкис, 1979.
3. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология. Нөкис, 1994.
4. Хожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент, 1963.

MYTHOLOGICAL CONCEPTS ABOUT MOTHER OF GODDESS AND MOTHER OF UMAI

Zaripova Z.

doctoral student of the Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

ҚУДАЙ АНАЛАР ХӘМ УМАЙ АНА ХАҚҚЫНДА МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСИНИКЛЕР

Зарипова З.С.

Таяныш докторант, Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: [10.24412/3453-9875-2021-74-2-40-43](https://doi.org/10.24412/3453-9875-2021-74-2-40-43)

Abstract

In the works of oral folk art of the Karakalpaks, the image of women, especially brave women, having acquired requirements for centuries, the inherent in different public strata takes place in the folk heritage that has come to us. Their main sources survived the stages of birth, formation, directly related to mythological thinking of a genetic and typological nature.

Аннотация

В произведениях устного народного творчества каракалпаков образ женщин, особенно отважных женщин, веками приобретая требования присущее разным общественным слоям имеет место в дошедших до нас в народных наследиях. Их основные источники пережили этапы зарождения, формирования, непосредственно связанное с мифологическими мышлениями генетического и типологического характера.

Keywords: folklore, Mother Goddess, Umai ana, Khumay Bird, myth.

Ключевые слова: фольклор, Матери Богини, Умай ана, Птица Хумай, миф.